

6. Milieu-educatie en politiek

Reactie op de Paradisolezing (1984) van J.L. Heldring: 'Over conservatisme', januari 1985

P.J. Schroevers

Wat is conservatisme?

Curieus, hoe misverstand aan de ene kant en eigenzinnig definiëren aan de andere tot verwarring kunnen leiden; en daar is het moeilijk uit te geraken. Toch mogen we om dit soort redenen een verhaal als dat van Heldring niet verwerpen. Want waar ligt de kern van het misverstand, bij onszelf of bij onze tegenstander? En wie bepaalt de juistheid van onze eigen definities? Als iemand zich aan zindelijk redeneren wenst te houden (eenduidige begrippen, consistente redenering, toetsing aan de werkelijkheid), dan heeft hij daarmee recht van spreken. Dan wordt het zaak om naar de objectieve kern van het verschil te zoeken. Mogelijk kan dat onze mening beïnvloeden.

Het gaat hier om de Paradisolezing van J.L. Heldring, columnist van NRC-Handelsblad, een gastvoordracht in het kader van een door Paradiso georganiseerde serie over belangrijke sociale vraagstukken. Die zijn gepubliceerd in de Haagse Post van 1 december 1984. Heldring noemt zichzelf conservatief en de vraag of dat terecht is, vormde de aanleiding tot de bovenstaande ontboezeming. "*Is conservatisme werkelijk behoudzuchtig?*", zo vraagt Heldring zich af. En hij ontkent dat.

Maar daarmee definieert hij conservatisme anders dan ik het doe. Conserveren (Engels: to conserve, Frans: conserver) is voor mij synoniem met behouden of bewaren. Natuurbehoud vertaal ik als 'nature conservation'; en conserveren zijn artikelen die je kunt bewaren nadat je ze op een speciale manier hebt behandeld. Zo is conservatisme niet anders dan streven tot (zeg: 'zucht tot') behoud. Heldring vindt dat de Van Dale het verkeerd zegt, maar hij baseert zo'n uitspraak op niets.

Als ik nu verder ga lezen, dan moet ik dus mijn eigen definitie voorlopig opzij zetten – en er met hem van uitgaan dat ook Troelstra, Den Uyl, Kolakowski, de Frankfurter Schule en de hele ecologische beweging tot de conservatieve kring behoren.

Hoe definieert Heldring dan het conservatisme? Wel - kort samengevat - als een streven tot geleidelijke verandering. De wereld mag best veranderen zegt hij, en in feite willen we dat allemaal. Maar fout is het als men daarbij alle banden met het verleden wil breken. Dat moet of tot oorlog, of tot dictatuur leiden. Wel, ik vind dat Heldring daar volkomen gelijk in heeft. Ik zie dat ook zo, maar het is nooit in mij opgekomen om mezelf

daarom als conservatief te bestempelen. Integendeel, als ik - laat ik zeggen - de 'filosofische kern' van het marxisme goed heb begrepen, dan is het niet zo erg veel anders wat dit wil beweren. Marxisme wil immers een analyse van het verleden om des te beter over een strategie van de toekomst te kunnen praten? En als het over 'revolutie' spreekt, dan moet het toch veeleer een revolutie in de geest voor ogen hebben dan een grijpen naar de wapenen? En men praat toch ook over het 'ontstaan van een nieuwe maatschappij in de schoot van de oude'? Dat er na Marx nogal eens mensen waren die dat niet goed hebben begrepen, kan een reden zijn om progressieven wat behoedzaam te benaderen, maar het doet aan de feiten niets af.

Dit is nu het misverstand dat ik aan het begin van dit stukje heb menen te moeten signaleren. Als Heldring zegt dat de conservatieven niet tegen verandering zijn, dan wil ik daartegenover stellen dat het de progressieven er niet om te doen is om alles te slechten wat het verleden heeft opgeleverd. En naar de woordenboeken gerekend geloof ik, daarmee dichter bij het spraakgebruik te staan.

Marxisme en historie

De vraag naar de betekenis van historische banden was ten tijde van de Internationale het centrale conflictpunt tussen Marx en Bakoenin. Het zijn Bakoenins volgelingen die het verleden en daarmee ook de onderlinge samenhang van de dingen op de wereld, ontkennen. Hun gebrek aan geïntegreerde visie deed hen geloven om door 'zelf doen' de wereld te kunnen veranderen. Dit streven, beheerst door de gedachte van de wereld als een optelsom van beheersbare, kleine partjes, vertoont veel overeenkomst met de door Heldring bepleite kleine-stapjesstrategie.

Daarmee kun je zeggen dat liberalen, anarchisten en technocraten altijd dichter bij elkaar hebben gestaan dan bijvoorbeeld anarchisten en marxisten. En deze tegenstelling is fundamenteler dan die, die Heldring meent te zien tussen hen die de historie willen ontkennen en hen die dat niet doen. Zo ook staan de grondgedachten van Heldring dichter bij het marxisme dan hij misschien ooit gedacht heeft.

Maar hij trekt uit die grondgedachten de verkeerde conclusies. De filosoof Popper verwijt de marxisten juist hun 'historicisme', hun streven om de grote lijnen van de historie te willen begrijpen. Alhoewel ik Poppers kritiek op de methode van het historicisme niet deel, moet ik wel stellen dat hij beter door heeft wat progressieven beweegt dan Heldring hier laat blijken.

Heldring voert de mislukking van Allende op als een voorbeeld, hoe een progressieve beweging door haar gebrek aan historisch besef de kansen voor een nieuwe wereld verspeelde. Maar hij moet toch weten dat de snelheid van Allendes sociale hervorming niet diens wil, noch van diens

politieke adviseurs is geweest. Het was de druk van het volk dat vond dat de zaken niet snel genoeg gingen, wat hem parten heeft gespeeld. De oorzaak daarvan ligt in jarenlange uitbuiting door machthebbers die de dingen graag bij het oude lieten, niet bij een progressief elan van vooruitstrevende politici. Allende voelde dat hij aanhang dreigde te verliezen en deed concessies aan meer militante groeperingen; dat heeft hem de das omgedaan. Er zit natuurlijk meer achter de tragische afloop van het gebeuren (denk maar eens aan de rol van de Verenigde Staten) maar daarom gaat het hier niet. Hier gaat het erom dat de tegenstelling tussen conservatisme en progressiviteit op een andere plaats ligt dan Heldring die zoekt; en dat Chili geen goed argument is voor Heldrings opvatting.

De strategie van kleine stapjes

Wat blijft na dit alles over van Heldrings verhaal? Er staan een aantal zinnige dingen in. Het conservatisme kun je beschouwen, zegt hij, als een pessimistische levensvisie. Het gaat uit van de onvolmaaktheid van de mens en van de verwachting dat de wereld nooit zo zal worden als wij ons haar wensen. Laten we daarbinnen dan maar trachten er het beste van te maken.

Het lijkt daarmee op het Christendom, zegt hij, alleen schildert dat de dood nog als een uitkomst; het conservatisme kan zelfs dat niet. Heldring volgt Kolakowski in diens uitspraak dat het opkomen voor het individu - zoals bijvoorbeeld het Christendom dat doet - betekenisvol is in een tijd waarin mondiale problemen zo sterk drukken. De IKON-medewerkers die van het Christendom eisen dat het zich maatschappelijk opstelt, krijgen een veeg uit de pan. Hij is hier duidelijk een voorstander van de kleine-stapjesstrategie; niet zozeer omdat deze de wereld zoveel beter maakt, maar eerder omdat hem geen beter alternatief ter beschikking staat. Slechtheid - of tenminste onvermogen tot het goede - bij mensen als een maatschappelijke drijfveer is geen nieuwe gedachte. Het opkomend liberalisme in Engeland, zo'n anderhalve eeuw geleden, hechtte daar veel betekenis aan. Maar, in tegenstelling tot Heldring, werd het toen als een bron van vooruitgang, als een reden tot optimisme gezien: de slechtheid van de mensen dreef hen tot daden die het land tot voordeel strekten en die ook voor de vernederden en uitgebuitenen tot voordeel was.

Wat er tussen Heldring en de Engelse liberalen van het begin van de vorige eeuw staat, dat is anderhalve eeuw historische ontwikkeling. Wat toen als goed gold, doet het nu niet meer. Industrialisatie, macht en rijkdom werden toen nog als verheffing van de mens gezien, ook als ze leidden tot uitbuiting van anderen, elders op de wereld. Dat is nu niet meer zo.

De grenzen van de wereld zijn bereikt en het is niet meer mogelijk om rijkdom te verwerven zonder dat anderen die daarvan de hinder ondervinden, dat laten merken. Bovendien wordt industrialisatie en verdergaande intensivering van productie lang niet meer alleen als een zegen ervaren. De milieuvervuiling, de uitputting van de derde wereld en de bewapeningswedloop die daar nauw mee samenhangt, zijn problemen geworden waar we wakker van liggen. Daarvan willen we graag weten, hoe ze te keren.

Heldrings wereld is geen vrolijk makende wereld en de bron van zijn pessimisme valt goed te begrijpen. De vraag luidt alleen, hoe we ons daartegen moeten keren. Heldring keert zich er niet tegen. Hij volstaat met in de marge te rommelen. Hij zegt dat hij dat doet omdat hij historische banden respecteert. Maar we weten ondertussen dat dat op een denkfout berust. Hij doet het in werkelijkheid omdat de grote lijn van de historie hem ontgaat en daarmee ook de mogelijkheid om daarop in te spelen. En zijn strategie die daaruit logischerwijs voortvloeit, is dezelfde als die van de Engelse liberalen van vroeger. En dat terwijl we ondertussen allemaal weten hoe funest verdere voortgang op die weg voor de wereld is!

Het doet allemaal een beetje denken aan een plaatje van Willem Hoogendijk⁶²: het mannetje dat met de stroom van de rivier mee roeit, blijmoedig omdat de stroom hem zo meezit, terwijl de reusachtige waterval steeds dichterbij komt. Inderdaad, dat is nog eens pessimisme!

Sturende en volgende krachten

Wij kunnen uit het verleden best wel moed putten om verder te gaan. Het erkennen van historische banden kan ons tot een gematigd optimisme, tenminste tot een creatievere daadkracht leiden dan Heldring ons doet geloven. Voortdurende verandering in de wereld voltrekt zich niet los van de menselijke wil. Wel is die relatie heel wat ingewikkelder dan revolutionaire anarchisten en quasi-marxisten ons graag doen geloven en waarvan we de kwalijke gevolgen op meerdere plaatsen in de wereld aantreffen.

Maar er zijn ook sturende krachten in de maatschappij. Ze zijn te herkennen en wij kunnen daar als mensen iets mee. Als de maatschappij verandert en als we de pretentie willen hebben om daar invloed op uit te oefenen – dat wil dus zeggen als we politiek willen bedrijven – dan is het verstandig om naar die sturende krachten te zoeken. Net als Popper en Kolakowski doen, zou ik Heldring aanraden om eens wat moderne ecologieboekjes in te zien. De ecologie is de richting die de ontwikkeling van levende systemen onderzoekt: de ‘zelfordening’ van de natuur onder de invloed van kosmische krachten.

⁶² Zie platformdse.org/in-memoriam-willem-hoogendijk

Deze wetenschap leert ons dat er verband is tussen ‘sturende’ en ‘volgende’ variabelen. Met andere woorden, ze vertelt ons hoe invloed op bepaalde krachten (variabelen) gevolgen kan hebben voor de manieren waarop andere krachten (variabelen) zich manifesteren. Veel van die principes zijn in de maatschappelijke ontwikkeling terug te vinden. Ook de maatschappij is een levend systeem en kent het verschijnsel van ‘zelfordening’. Respecteren van het verleden, zoals Heldring in zijn verhaal bepleit, is in wezen niet anders dan het erkennen van deze zelfordening als principe. Paradoxaal genoeg lijkt het nodig om dit principe van zelfordening te kennen om voor bewuste ordening te kunnen kiezen. Kennis van het verleden kan richtlijnen geven voor de toekomst. Door dit niet te erkennen ontkent Heldring dus eigenlijk historische banden. Besef van historie leidt immers tot het inzicht in de krachten die de ontwikkeling van de maatschappij bepaald hebben? Het plaatst ons op het kruispunt van verleden en toekomst en geeft ons handelingsperspectief. Het gaat dan om een holistische benadering, waarbij alle dingen in relatie tot elkaar gezien worden.

Misschien zou het bovenstaande bij sommigen de indruk kunnen wekken, dat ik mij tegen de kleine-stapjesstrategie van Heldring zou keren. Zij zouden zich afvragen hoe dat nou te rijmen valt met gevoel voor historie. Zo is het niet. Integendeel: de weg van de kleine stapjes is de enige weg die verandering van de maatschappij kan laten gebeuren zonder grote brokken te maken. Maar – en dat is de kern van wat ik wil beweren – het volgen van die weg, zónder dit alles in een perspectief van de lange termijn te plaatsen, leidt ook tot brokken; brokken die in onze tijd tastbaar aanwezig zijn in honger, milieuvervuiling, werkloosheid, bewapening, drugsproblemen en zo veel meer; ook door Heldring genoemd. Het verleden kan ons inzicht geven, waar die problemen uit zijn voortgekomen en waarmee wij dus bij de vormgeving aan de wereld rekening moeten houden. Denken dat het met die reflectie op het verleden wel losloopt, is funest. Denken dat het toch niet helpt evenzeer. Wij kunnen uit het verleden best wel moed putten om verder te gaan. Maar dan moeten we wel bereid zijn om op een andere manier naar dat verleden te kijken.

Conservatisme en kapitalisme

Graag wil ik nog een paar woorden wijden aan het begrip ‘kapitalisme’ zoals Heldring dat gebruikt. We moeten kapitalisme niet verwarren met conservatisme; dat is niet hetzelfde, zegt hij. Ook Heldring beschouwt kapitalisme als een kwaad dat door zijn veranderende karakter sociale waarden vernietigt. Waardoor het alleen al daarom een vijand van het conservatisme is. Hier is Heldring duidelijk in conflict met het dialectische karakter van dit proces van verandering. Verandering ten gevolge van de ontwikkeling van productiekrachten is iets wat al eeuwenlang gebeurt. Het veranderen van dit proces – dat wil zeggen de overgang

naar een stabiele samenleving – kan nog wel eens de grootste verandering zijn waar de samenleving van vandaag voor staat.

Dat is het wat de milieubeweging, in haar streven tot behoud van waarden, toch als een progressieve beweging bestempelt: juist door haar erkenning van die waarden van het verleden. Men kan – impliciet doet Heldring dat – het kapitalisme zien als een ideologie. Maar functioneler lijkt mij het te zien als de omschrijving van een realiteit: een fase in de ontwikkeling van West-Europa, waarvan dan ook moeilijk ‘schuldigen’ zijn aan te wijzen. Wat overigens niet inhoudt dat mensen als exponent van dat kapitalisme niet laakbaar zouden kunnen zijn.

Wat betekent dat anders dan dat het een historisch gegeven is dat alleen door maatschappelijke inspanning te veranderen valt? En wat is dan het verschil nog met de bakermat van waaruit de conservatief denkt? Als Heldring het kapitalisme als een ‘amorele kracht tot verandering’ ziet, komt het er dan niet een beetje op neer dat hij de hele historie als een amorele kracht tot verandering zal moeten beschouwen? Dat is dan wel een zwartgallige kijk op het ‘avontuur der mensheid’!

Oplevend fascisme

Heldring wijdt nogal wat aandacht aan het gevaar van opkomend fascisme. Dat geleidelijkheid in verandering daartegen een goede waarborg vormt, lijkt mij een terechte stelling. Maar de omstandigheid dat die geleidelijke verandering er niet is, lijkt mij moeilijk op het debet te schuiven van ‘revolutionairen’ die *coûte-que-coûte* de maatschappij willen veranderen – en wel zo snel mogelijk. Relschoppers en andere dwarsliggers vinden we vandaag de dag meer onder de slachtoffers van het oprukkende geweld van productie, monopolisering en schaalvergroting dan onder de zogenaamde progressieve beweging. Dat geweld komt van de ‘conservatieven’ uit Heldrings betoog: diegenen die de groeidoctrine van het verleden willen voortzetten en daarvoor hun miljoenen in Kalkar⁶³ willen steken of in RSV⁶⁴.

Zij willen niet in de gaten hebben dat ze daarmee hun eigen gekoesterde waarden op het spel zetten. Want exponentiële ontwikkelingen moeten op catastrofes uitlopen. Toen de Club van Rome⁶⁵ dat in 1971 voor de maatschappij becijferde, was dat voor diegenen die vertrouwd zijn met het systeemdenken al lang een open deur.

Wie slachtoffers maakt moet daar de vervelende gevolgen van verwachten. Wie is hier nu verantwoordelijk voor opkomend fascisme? Persoonlijk denk ik altijd dat het bewustzijn van deze omstandigheid de mensen

⁶³Zie voor de achtergrond hiervan nl.wikipedia.org/wiki/Kweekreactor_Kalkar

⁶⁴ Zie voor de achtergrond hiervan nl.wikipedia.org/wiki/Parlementaire_enqu%C3%AAte_naar_de_RSV-werf

⁶⁵Zie <https://historiek.net/club-van-rome-grenzen-aan-de-groei-1972/80577>

mondiger heeft gemaakt, beter gewapend om het tegen het fascisme op te nemen. Ik herinner me de verbazing waarmee ik een filmpje op de tv heb gevolgd over de blijmoedige manier waarop naïeve arbeiders zich in de dertiger jaren naar Duitsland lieten sturen om zich in te zetten voor de oorlogsindustrie. Hoe het ook zal gaan, dát kan nu goddank niet meer. Heldring beweert het omgekeerde. De dociliteit van toen gaf mensen een thuishaven binnen hun eigen zuil; het nu ontbreken daarvan zou fascisme wel eens in de hand kunnen werken. Emancipatie heeft de mens niet weerbaarder maar juist kwetsbaarder gemaakt. Natuurlijk kunnen wij niet meer terug naar vroeger, maar met kleine veranderingen kunnen we er misschien een heel klein beetje aan doen. Ik ben het met dit standpunt dus niet eens, maar ik vind wel dat we zijn waarschuwing serieus moeten nemen.

Conclusie en een pleidooi voor milieu-educatie

Als wij tenslotte proberen om de kritiek op Heldrings betoog samen te vatten, dan gaat het om een drietal punten:

1. Heldring moet niets hebben van diegenen die in zijn ogen het progressieve aspect vertegenwoordigen. Hij vindt dat deze stroming de historie als drijvende kracht ontkent. Ik heb willen aantonen dat dit argument niet deugt. Historicisten vindt men zowel onder conservatieven als onder progressieven; het ontbreken ervan evenzeer. De werkelijke scheiding wordt door andere factoren bepaald.
2. Heldring meent dat uit deze opvatting logischerwijs de aandacht voor de strategie van kleine stapjes voortvloeit. Die gedachte blijkt helemaal niet zo logisch te zijn. Ik heb geprobeerd om aan te tonen dat het manco terug te voeren is op een ontbreken van ecologische kennis. Dat wil zeggen kennis van de processen van zelfordening, van het onderscheid tussen sturende en volgende krachten en daarmee van de mogelijkheden om op ontwikkelingen in te spelen.
3. In de kop boven het artikel vraagt de redactie⁶⁶ zich af wat conservatisme kan bieden tegenover de optimistische boodschap van links. Heldrings verhaal geeft het antwoord: pessimisme. Zijn verhaal is inderdaad aartspessimistisch. Hij wil daarmee het fascisme bestrijden maar ik vrees dat zijn opvattingen tot het tegendeel zullen leiden.
Het wegslaan van alles wat er aan toekomstvisie kan zijn, is doemdenken dat er alleen maar toe zal leiden dat belangengroepen het elkaar moeilijk zullen maken; daarin geholpen door de kleine-stapjesaanpak. Zo zal het fascisme eerder worden aangewakkerd dan bestreden.

⁶⁶De lezing is gepubliceerd in de Haagse Post van 1 december 1984

Tegenover pessimisme valt alleen optimisme te stellen. Maar – daar geef ik Helderling gelijk in – het moet reëel optimisme zijn, niet het soort optimisme dat iedere keer weer de frustratie oplevert dat het rijk der vrijheid alweer niet verschenen is. Ook dat is niet bevorderlijk voor het vertrouwen in de toekomst. Het zijn de frustraties van links en van rechts die in onze dagen de boventoon voeren en die doemdenken wortel doen schieten.

Hoe valt daar uit te komen? Naar mijn gevoel lukt dat alleen door ons te leren vragen naar de *stuurvariabelen* waarmee op de maatschappij van morgen valt in te spelen.

En daarmee kom ik tot mijn slotstelling, namelijk dat het voor het denken over de toekomst broodnodig is om daar de ecologie in te betrekken. Niet als een rem op verandering – zoals zo vaak gedacht wordt als we het over ecologie hebben – maar als een middel om de erkenning van het goede dat het verleden heeft opgebouwd, te kunnen gebruiken als een middel om de wens de wereld beter te maken, gestalte te geven.

Een pleidooi dus voor de erkenning van historische banden – wat tegelijk een pleidooi is voor milieu-educatie.